

2. ŽODŽIŲ SUDĖTIS

Pagal sudėtį žodžiai skiriami į **skaidžiuosius** ir **neskaidžiuosius**. Skaidieji turi daugiau negu vieną reikšminę dalį, o neskaidieji reikšminių dalių neturi. Tuo jie panašūs į žodžio dalis ir nesunkiai jomis virsta: **te sau dirba** – **tedirba sau**, **be gėdos** – **begėdis**, **prieš pietus** – **priešpiečiai**.

Šaknis yra pagrindinė skaidžiųjų žodžių dalis, prisijungianti afiksus ir galinti susijungti su kita šaknimi. Afiksai – tarptautinis bendras priešdėlių, priesagų, galūnių ir kitų žodžio dalių, išskyrus šaknį, pavadinimas.

Kadangi ta pati **šaknis** prisijungia įvairias žodžių ir jų formų sudedamąsias dalis, ji apibrėžiama ir kaip **bendroji giminiškų žodžių dalis**: *sen-ti, sen-as, sen-elis, pa-sen-ti, sen-atvė, sen-ovė, sen-ovinis, sen-ybinis, sen-umas* ir kt.

Šaknis, kaitant ar darant žodžius, dažnai keičia savo fonetinę sudėtį ir tuo būdu susidaro tos pačios reikšmės formų variantai: *vyti – vėja – vijo, vōgti – vāgia – vōgė, dūbti – daūbti – duobė, lėkti – laktà, nēšti – naštà* ir kt. Tai **šaknies balsių kaita**.

Šaknies balsių kaita esti *k i e k y b i n ė* (kai kinta tik balsio ilgumas): *kilti – kyla – kilo*, ir *k o k y b i n ė* (kai kinta pats balsis): *vėda – vādas, keĩsti – kaità, žydėti – žiedas*.

Šaknies fonetinė sudėtis dar kinta dėl **intarpo**: *àkti – ańka – āko, tēkti – teńka – tēko, lipti – lińpa – lipo, kibti – kińba – kibo* (*m* vietoj *n* atsiranda dėl asimiliacijos – supanašėjimo: *n* prieš *p, b* virsta į *m*).

Tarp atvirosios šaknies, kuri baigiasi balsiu ar dvibalsiu, ir galūnės (arba kamiengalio) įsiterpia priebalsiai *d, j, n, v*: *dúoti – dúoda – dāvė; déti – dėda – déjo; séti – séja – séjo; šlúoti – šlúoja – šlāvė; džiúti – džiúva – džiúvo; búti – būna (būva) – būvo; púti – pūva – pūvo*.

Tarp uždarnosios (su priebalsiu gale) šaknies ir esamojo laiko galūnės (ar kamiengalio) balsio įsiterpia priesagos *-st-* ir *-št-*: *gĩmti – gĩmsta – gĩmė; miŗti – miŗsta – miŗė; dińgti – dińgsta – dińgo; lińkti – lińksta – lińko*.

Priesaga – žodžio dalis, esanti tarp šaknies ir galūnės, bet paprastai sakoma su galūne. Ji ne tik keičia šaknies reikšmę, bet ir parodo, kuriai kalbos daliai (gramatinei klasei) priklauso žodis. Pavyzdžiui, su priesagomis *-ininkas, -ėjas, -idė, -ykla* gali būti tik daiktavardžiai (*bìtininkas, siuvėjas, karvidė, mokyklà*), su *-ingas, -ėtas, -uotas* – būdvardžiai (*laimingas, skylėtas, langúotas*), su *-uoti, -ėti, -yti, -enti* – veiksmažodžiai (*dainúoti, didėti, dalýti, gyvénti*).

Yra priesagų, su kuriomis padaromos žodžių formos, pvz.: *gėras – gerėsnis – geriáusias; eĩna – eĩdavo – eĩnantis – eĩdamas*.

Priešdėlis – žodžio dalis, esanti prieš šaknį ir keičianti jos reikšmę. Jis nerodo žodžio priklausymo kalbos daliai (*išsinėrti* ir *išnara, palángė, padārė, pasúko, įleńkti* ir *įlanka* ir t. t.).

Iš priešdėlinių veiksmažodžių darant daiktavardžius, kinta kai kurių priešdėlių forma: *atitrukti – atótrūkis, palińkti – pólinkis, nuláužti – núolauža, užléisti – užúolaida*.

Galūnė – kintamoji žodžio dalis, rodanti jo ryšį su kitais žodžiais: *výras, výro, výruĩ...; gėras, gėro, gerám...* . Nekaitomi žodžiai galūnių neturi.

Galūnės ne tik rodo žodžių ryšius, bet ir įformina žodį kaip kalbos vienetą. Todėl, keičiant galūnes, galima pasidaryti naujų žodžių: *vĩlk-as – vĩlk-ė; stāl-as – stāl-ius; graž-ús – grōž-is; be galvōs – begalv-is* ir pan.

Kamienas – žodžio dalis be galūnės. Ši dalis gali būti labai paprasta, lygi šakniai (*mam-à*), ir sudėtinga, su žodžių darybos ir kaitybos afiksais. Paprasčiausias sudėtinis kamienas turi vieną šaknį ir vieną priešdėlį arba priesagą (*padār-ė, avid-ė*), bet esti ir sudėtingų kamienų, su įvairiais darybos ir kaitybos afiksais (*pasišokinėdam-as*), kamienų su dviem šaknimis (*grėbliākot-is*), su dviem šaknimis ir priesaga (*galvažudžiauj-a*).

Kamienui priklauso ir **sangrąžos afiksas**. Jis kilęs iš sangrąžinio įvardžio galininko ir naudininko, todėl ir turi dvi pagrindines savybės reikšmes: 1) *praūstis* „prausti save“ ir 2) *pirktis* „pirkti sau“. Afiksas gali būti pačiame žodžio gale ir tarp priešdėlio ir šaknies: *sùktis* – *pasisùkti*. Afiksas kamienui suteikia naują reikšmę: *sukti* ir *suktis* – ne to paties žodžio formos, o du žodžiai. Sangrąžos afiksas labai dažnai „prilimpa“ prie priešdėlio ir su juo sudaro priešdėlines sangrąžines formas iš tų veiksmažodžių, kurie be priešdėlio sangrąžiniai nebūna: *válgyti* – *prisiválgyti*, *pérsivalgyti*; *pardúoti* – *parsidúoti*; *làkti* – *nusilàkti* ir kt.

Ypatinga žodžio dalis – **įvardžiavimo afiksas**. Jis kilęs iš įvardžių, visada yra žodžio gale ir pats turi kintamą galūnę (*geràsis* – *gėrojo* – *gerájam...*), tačiau jo reikšmė glaudžiai susijusi su kamieno reikšme. Įvardžiuotinis gali būti tas žodis, kurio paprastoji forma reiškia kintamą daikto ypatybę (*medìnis* negali būti įvardžiuotinis).

Kompiuterinis lietuvių kalbos žinynas. Nuo morfologijos iki reikalų raštų, sudarė Petras Kniūkšta, Vilnius: Šviesa, 2004.